

Flerspråkighet och gemenskap i finlandssvensk litteratur

Från Tavaststjerna till Perera

SORRENTO, 1890-TAL. EN FINLÄNDARE är på resa, och på sitt hotell möter han ett par som fascinerar och förbryllar honom. Hans första intryck är att de är engelsmän, men de presenteras för honom som svenskar och tilltalar honom på svenska, varefter herr von Steven, som mannen heter, förklarar: ”Självf är jag också född finne, fastän omständigheterna ha fört mig långt ifrån det forna hemlandet.” Men något skaver – deras utländska brytning och överdrivna vänlighet gör att berättaren inte kan placera paret i kategorin ”finne” med tillfredsställande resultat. Till slut, efter att fru von Steven förklarar sig vara tyska från Dorpat, slår det honom:

De voro ryssar. Det var den ryska hjärtligheten, den ryska välviljan i blicken, det ryska fjäsket i deras sätt att vara. Icke ett spår af svenskens representativa högtidlighet. Jag hade låtit hofmästarens uppgift om deras nationalitet totalt vilseleda mig.¹

Engelsmän, svenskar, finnar, tyskar, ryssar – berättarens försök att bestämma paret von Steven språkligt och nationellt slutar inte här. Herr von Steven berättar att han föddes i Finland, bodde en lång

Essän är baserad på mitt föredrag med rubriken ”Flerspråkighet och gemenskap i finlandssvensk litteratur – från Tavaststjerna till i dag”, hållet på avskedsseminariet för SLS forskningschef Christer Kuvaja ”På två eller flera språk. Aspekter på språkliga förhållanden och företeelser i forntid och nutid” den 28 november 2024.

1. Karl A. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland. Anteckningar från det Finland som varit*, Helsingfors: Söderström & Co:s Förlag 1896, s. 13, 16.

tid i Ryssland, senare flyttade till Sverige och är svensk medborgare, "och således svensk till nationaliteten".² Det här är för berättaren ett så absurt påstående att han säger sig ge upp: "Hvad angick mig hans nationalitet?"³ Men frågan om von Stevens språkliga och nationella hemvist fortsätter gäcka honom. Berättaren känner både lockelse och motvilja gentemot en person "af rent kosmopolitisk typ" och undrar hur en sådan kan känna något slags kärlek till sitt hemland.⁴ "En svensk rysse, som föddts i Finland?! Hvad var det för en bastard?"⁵ Berättaren kallar paret von Steven för "landsmän", "svenskryska landsmän" och "halvryska landsmän" och tar all sin "frisinthet och kosmopolitism till hjälp, men ändå ville det icke lyckas".⁶ Han undrar över herr von Steven: "Hvem och hvad var herr von Steven? Och hvad ville han mig?"⁷

Vad von Steven är, är förstås en av "våra landsmän", en av alla de finländska adelsmän i imperiets tjänst som tidningarna rapporterade om just under rubriken "Våra landsmän" vid den här tiden.⁸ Romanen är Karl August Tavaststjernas *En patriot utan fosterland* från 1896.⁹ Och vad von Steven vill, är att få berätta sin historia – och det förändrar berättarens, och läsarens bild av honom, grundligt.

MODERSMÅLET SOM FANTASI OCH PROBLEM

I denna essä tecknar jag en linje av verk i Finlands svenska litteratur som tar sig an frågor om språk, tillhörighet och gemenskap. En vändning i den litterära flerspråkighetsforskningen just nu är en litteraturhistorisk sådan. Flerspråkighet har ofta beskrivits i termer av samtidslitteratur och globalisering, och just därför är det viktigt att uppmärksamma den litteraturhistoria som aldrig varit enspråkig utan rört sig nära språkliga

2. Ibid., s. 16.

3. Ibid., s. 17.

4. Ibid., s. 19.

5. Ibid., s. 22.

6. Ibid., s. 29, 31, 37.

7. Ibid., s. 15.

8. Se Max Engman, "Landsmännens dubbla lojaliteter", *Finsk Tidskrift* 2000:7–8, s. 375.

9. För en utförlig diskussion av den språkliga brytningens problematik i romanen, se Markus Huss & Julia Tidigs, "Toward a literary history of 'broken language'. Reading accent in E. T. A. Hoffmann, K. A. Tavaststjerna, and Vilhelm Moberg", *Journal of Literary Multilingualism* 3, 2025:1 [ursprunglig publicering 2023], <https://doi.org/10.1163/2667324X-2023XX06>.

gränser och sysselsatt sig med frågor om språk, tillhörighet och gemenskaper.¹⁰ Ett annat spår är intresset för affekter, och litteraturens sätt att gestalta och problematisera känslor. I de texter jag uppehåller mig vid i det följande framträder gestalter från olika skeden i Finlands historia – från Tavaststjernas olycklige patriot i storfurstendömet till en liten pojke i 1990-talets Finland hos Adrian Perera – som kämpar med frågor, och känslor, kring språk och gemenskap.

Om man börjar nysta i de sammantvinnade trådarna språk, kompetens, gemenskap, kropp och känsla är begreppet ”modersmål” ofrånkomligt. *Materna lingua* uppstod som begrepp för folkspråken till skillnad från latin under medeltiden, men under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal skedde en förändring i begreppets betydelse eftersom föreställningen om det enda modersmålet blev en central del av nationalismens språkideologi. Genom idén om det enda, gemensamma språket föreställdes en grupp människor som en nationell gemenskap. Kopplingen mellan språk, individ och kollektiv medförde även att flerspråkighet kopplades till bristande nationell tillhörighet.¹¹

I *Metaphors of Multilingualism* diskuterar Rainer Guldin den metaforik kring språk, femininitet och anknytning som begreppet modersmål uttrycker.¹² I sin inflytelserika *Beyond the Mother Tongue* betonar Yasemin Yildiz att modersmålsbegreppet är mer än en metafor: ”det utgör en förtätd *berättelse* om ursprung och identitet”.¹³ I föreställningen om individens relation till ett unikt modersmål binds känsla, kön och släktskap samman genom moderns kropp, som blir garanten för språklig tillhörighet (släktskap), kompetens (språket förmedlas till barnet från hennes mun) och anknytning (det känslomässiga bandet mellan mor och barn).

10. Se Huss & Tidigs, ”Toward a literary history of 'broken language'”.

11. Den litteraturteoretiska problematisering av modersmålsbegreppet som presenteras här har jag tidigare behandlat mer utförligt i Julia Tidigs, ”Språk, kompetens, kropp och känsla i Adrian Pereras romaner *Mamma & Pappa*”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 96, 2021, s. 17–44, <https://doi.org/10.30667/hls.100065>.

12. Rainer Guldin, *Metaphors of Multilingualism. Changing Attitudes towards Language Diversity in Literature, Linguistics and Philosophy*, London & New York: Routledge 2020, s. 91–100, <https://doi.org/10.4324/9781003028277>.

13. ”it constitutes a condensed *narrative* about origin and identity.” Yasemin Yildiz, *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*, New York: Fordham University Press 2012, s. 12, <https://doi.org/10.2307/j.ctt3xocqr>. Översättning av engelska citat här och i det följande av essäförfattaren.

Ett problem med modersmålsbegreppet är att det bär på en paradox i fråga om kompetens. Behärskandet av språket placeras hos modersmålstalaren samtidigt som ingen grad av senare förvärvad kompetens kan göra en till modersmålstalare om tillhörigheten till språket inte garanterats i den tidigaste barndomen. En ytterligare invändning är att det i själva verket förstås är fullständigt möjligt att ha flera förstaspråk. Som Guldin lyfter fram är en av begreppets risker att det "reducerar förhållandet mellan talare och deras språk till en entydig och ensidig företeelse. Den biologiska moderns unicitet överförs direkt till ett enda språk som enda möjliga känslomässiga hemvist".¹⁴ Då förbises möjligheten till känslomässig anknytning till andra språk.

Ändå förespråkar forskare som Juliane Prade¹⁵ och Yildiz att vi inte överger denna "starkt ideologiska, laddade och missvisande term" i analysen av litterära verk.¹⁶ Orsaken är inte minst att den föreställning om språks betydelse som ligger till grund för begreppet är i kraft ännu i dag:

Den uppfattning om språk, ursprung och identitet som "modersmål" betecknar är i hög grad gällande i dag, till och med när själva termen inte åberopas explicit. Det är därför användbart att tänka med termen i stället för att ignorera den. I själva verket menar jag att det är "modersmålet" affektivt laddade dimension som förklarar beständigheten hos enspråkighetsparadigmet och dess homologa logik. Vi behöver alltså *arbeta oss igenom* modersmålet och inte bara väja för dess kraft.¹⁷

14. "One of the main problems with the notion of mother-tongue is that it reduces the relationship between speakers and their languages to a univocal and unilateral affair. The uniqueness of the biological mother is directly mapped onto a single language as the only possible site of emotion. This obscures the possibility that other languages might also take on an emotional meaning for their speakers." Guldin, *Metaphors of Multilingualism*, s. 93.

15. Juliane Prade, "(M)Other tongues. On tracking a precise uncertainty", Juliane Prade (ed.), *(M)Other Tongues. Literary Reflexions on a Difficult Distinction*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2013, s. 1–20.

16. "highly ideological, charged, and misleading term", Yildiz, *Beyond the Mother Tongue*, s. 13.

17. Ibid., s. 13–14. "The conception of language, origin, and identity that 'mother tongue' marks is very much in effect today, even when the term itself is not explicitly invoked. It is therefore useful to think with this term rather than to ignore it. In fact, I argue that it is the affectively charged dimension of the 'mother tongue' that accounts for the persistence of the monolingual paradigm and its homologous logic. We thus

Yildiz kallar modersmålsbegreppet för en språklig ”familjeromans”, ett begrepp hon överför från Freud för att beteckna fantasier om språk, ursprung och tillhörighet. När hon argumenterar för en medveten användning av modersmålsbegreppet för att kunna arbeta sig igenom det nämner hon möjligheten att spåra och föreställa sig ”möjliga alternativa familjeromanser som skapar annorlunda uppfattningar om relationen mellan språk och subjekt och affektiva bindningars ursprung”.¹⁸

I det följande visar jag hur flera verk ur finlandssvensk litteratur stängas mot modersmålets berättelse om språk, anknytning och gemenskap, vilka känslor som står på spel för gestalterna i dessa verk, och, i förlängningen, hur litteraturen har möjlighet att arbeta sig igenom föreställningar om språk, tillhörighet och gemenskap.

LANDSMANNENS OBESVARADE FOSTERLANDSKÄRLEK

För att återvända till Tavaststjerna: i det sena 1800-talets litteratur är ”vår landsman” en återkommande figur genom vilken frågor om nationell tillhörighet och lojalitet behandlas. Ofta tas frågan om språkförlust upp. Den litterära diskursen kring ”vår landsman” iscensätter Finlands rädsla för ökat tryck från Ryssland i landsmannens gestalt.¹⁹

I romanens inledning skildras von Steven *utifrån*, genom berättaren som känner både fascination och motvilja mot honom. Men större delen av romanen berättas *inifrån*. Herr von Steven ger berättaren sina dagböcker, och merparten av romanen utgörs av von Stevens egen berättelse om sitt liv. Läsaren får veta att von Steven växte upp i S:t Petersburg och tillbringade somrarna på familjeresidenset i Finland. Läsaren får kliva in i skildringen av hans liv på 1850-talet, då han

need to *work through* the mother tongue and not simply sidestep its force.”

18. Ibid., s 12: ”this model offers a blueprint for tracing the emergence of possible alternative family romances that produce different conceptions of the relationship between languages and subjects and the origins of their affective ties.”

19. Vid sidan av Tavaststjernas *En patriot utan fosterland* hör Jac. Ahrenbergs *Anor* (1891), *Familjen på Haapakoski* (1893) och *”Vår landsman”* (1897) till de främsta skönlitterära gestaltningarna av ”vår landsman”. De litterära gestaltningarna av ”vår landsman” har behandlats av Engman, ”Landsmännens dubbla lojaliteter” och Julia Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna. Flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2014, s. 170–175, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-709-9>.

flyttat till Helsingfors för att tjäna som generalguvernörens adjutant: "jag intresserade mig för mitt egentliga fosterland och ville lära känna det".²⁰ I Helsingfors gör han stora framsteg med svenska språket och umgås med studenterna vid den tid då ett finskt nationalmedvetande väcktes: "Jag beundrar dessa unga män för deras tro på framtiden och det fattiga Finland", skriver han, även om hans syn på den finska befolkningen i stort inte är smickrande.²¹ Trots att deltagandet i studentfestligheterna bär på risker är han fullt lojal mot sina vänner. Men plötsligt vänder de sig alla mot honom:

Vid afskedsfesten i Societetshuset för de svenska studenterna gingo den upprörda promotionstidens vågor allra högst. Och till de föregående händelserna i Brunnshuset kommer nu ett politiskt tal af en ung doktor N-skjöld, som var alltför offentligt hållet för att ej drabba talaren mycket kännbart.²²

Här hänvisas till verkliga skeenden: sedermera upptäcktsresanden Adolf Erik Nordenskiölds tal på promotionen 1857, som förargade generalguvernören och ledde till att Nordenskiöld fick lämna Finland.²³ I romanvärlden deltar von Steven själv inte i festen men anklagas orättvist för att vara

en rysk spion, som meddelat generalguvernören och de styrande i S:t Petersburg alla detaljer om studentexcesserna senaste vår i Brunnsparken och likaså angifvit doktor N-skjöld för hans beryktade tal på afskedsfesten för de svenska studenterna i Societetshuset.²⁴

Det visar sig vara generalguvernören själv som har spridit falska rykten om honom, som straff för att han rört sig i studentkretsarna. Men i vännernas reaktioner på von Steven skymtar också det som Juliette

20. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 73.

21. *Ibid.*, s. 86.

22. *Ibid.*, s. 92.

23. Kristiina Kalleinen, "Infernt är det att krig & pest så skall skilja folk & släktingar från varandra'. Släkten Nordenskiölds val mellan Sverige och Ryssland", *Historisk Tidskrift för Finland* 2012:4, s. 517–518, <https://journal.fi/htf/article/view/52355>.

24. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 110.

Taylor-Batty har beskrivit som tidens rädsla för kosmopoliter som "adopterar, spelar upp eller uppfinnar identitet (i stället för att 'bebo' eller vara 'rotade' i identitet)", med andra ord att visa sig vara vargar i fårakläder.²⁵ Tavaststjernas roman visar hur det känns att råka ut för dessa rädsor och anklagelser av andra i det land man älskar och känner som sitt eget, och här blir behärskandet av svenskan en del av hans förmodade förklädning. "Min korta, patriotiska dröm var slut, öfverkörsad, annullerad", konstaterar von Steven.²⁶ I epilogen vädjar han till "heliga moder Ryssland", "karga, dystra och frostiga Finland" och till sist "gamla Sverige" och frågar dem alla om de är hans mor, men säger till slut: "Hvar har jag då mitt land och min mor? Är jag den ende moderlöse i alla land, eller äro alla land i lika grad min moder?"²⁷

Herr von Stevens relation till Finland är en tragisk historia om obesvarad kärlek i ett socio-historiskt klimat där språkliga och nationella identiteter knutits tätt samman och där patriotism ställs mot kosmopolitism. Anmärkningsvärt nog finns det likheter mellan det fördömande som von Steven mötte och det som romanen mötte av flera bedömare. Erik Kihlman anser romanen för ett misslyckande som historisk skildring, att von Stevens tragiska öde inte är trovärdigt, medan Erik Ekelund betonar att Tavaststjernas bild av Finland är genomnegativ.²⁸ Senare bedömare, som Max Engman och jag själv med Markus Huss, tar i stället fasta på den sympati som präglar gestaltningen av denna patriot utan fosterland.²⁹

DEN TVÅSPRÅKIGA GÅRDSGEMENSKAPEN POLITISERAS

Sigrid Backmans *Familjen Brinks öden* utkom 1922 och utgör en mycket tidig skildring av inbördeskriget, dessutom ur ett arbetarperspektiv.

25. "adopting, performing or inventing identity (rather than 'inhabiting' or being 'rooted' in identity)". Juliette Taylor-Batty, *Multilingualism in Modernist Fiction*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2013, s. 57, <https://doi.org/10.1057/9781137367969>.

26. Tavaststjerna, *En patriot utan fosterland*, s. 122.

27. *Ibid.*, s. 276–278.

28. Erik Kihlman, *Karl August Tavaststjernas diktning*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1926, s. 251–255; Erik Ekelund, *Tavaststjerna och hans diktning*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1950, s. 225.

29. Engman, "Landsmännens dubbla lojaliteter", s. 384–386; Huss & Tidigs, "Toward a literary history of 'broken language'".

På Gökungens gränd i arbetarstadsdelen Sörnäs i Helsingfors råder gemenskap bland gårdens invånare. Här bor skomakare Brink och hans familj, den barnlösa änkan Fredrika Malén, kallad Malénskan, och deras grannar familjen Virta och familjen Elv, med flera. Karaktärernas språktillhörighet markeras knappt, och när läsaren introduceras till Brink står han och svär ”både på finska och svenska”.³⁰ Stundtals anas spänningar mellan språkgrupperna, som när Brink supit och en fyllekamrat vill skicka de svenska herrarna åt skogen, men generellt markeras och diskuteras språk sällan. Michel Ekman har påtalat bristen på språklig karaktärisering och språktematik som en svaghet i romanen.³¹ I min läsning är det snarare så att det är först i och med inbördeskriget som den vardagligt fungerande tvåspråkiga gårdsgemenskapen politiseras och därmed blir föremål för gestaltning.

Av skomakare Brinks tre söner är två rödgardister och en socialdemokrat, medan dottern Ragna är förlovad med en herrskapspojke som drar ut på vita sidan. I gårdsgemenskapen hittas både vita och röda, och som Brinks svenskspråkiga familj visar så går skiljelinjen mellan vitt och rött, inte mellan svenskt och finskt. Brink förlorar alla sina söner: Jalle dör i strid, Hannes avrättas på Sveaborg och Axel dör i fängläger. I och med de vitas seger slås gårdsgemenskapen sönder. När fru Virta förlorat sin man samtidigt som hon står i beråd att föda sitt sjunde barn ställer Malénskan, som likt Brink aldrig velat

30. Sigrid Backman, *Familjen Brinks öden*, Helsingfors: Holger Schildts förlagsaktiebolag 1922, s. II.

31. ”Vad man spontant slås av är vilket obetydligt utrymme språkproblematiken får i dessa tre berättelser [*Familjen Brinks öden*, *Ålandsjungfrun* (1919) och *Bostadsbolaget Sjuan i Lergränden* (1926)], som annars är de mest realistiskt verklighetsskildrande i hela Backmans författarskap.” Michel Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899–1944*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011, s. 223. Ekman fortsätter: ”Märkligare är det att de små svenska enklaverna i de två Helsingforsberättelserna skildras som lika isolerade från språkmajoriteten” (ibid., s. 224), men de facto är gårdsgemenskapen på Gökungens gränd i romanen inte enspråkigt svensk. Ekman hävdar vidare: ”Språket markeras inte på något sätt i *Familjen Brinks öden*” (ibid., s. 225) och menar att Backmans uteslutande av det finska språkligt och tematiskt ”skapar en liten artificiell gemenskap” (ibid., s. 227). Jfr Roger Holmström som har tagit upp Backmans varierade skildring av tvåspråkigheten i huvudstaden i romanen och att hon ”ingalunda idylliserar utan tvärtom lyfter fram sociala och språkliga jäsammen i sin omvärld”. Roger Holmström, *Att ge röst. Omvärld och identitet i några nyländska folklivsberättelser*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005, s. 154.

veta av något krig, självklart upp. När Malénskan står och tvättar de faderlösa rödgardistbarnens blöjor tränger sig den segerrusiga grannen Elvira Elv på och kräver att de segrande löjtnanternas uniformer ska gå först i tvättkän:

[– ...] Låt det röda finnpaket ligga, som det har bäddat åt sej. Vet intant Malén numera, vad det vill säga att vara svensk. – En fröjd var det i alla fall, att så få svenskar gick tillsammans med det röda rackarföljet. Underligt var det med Brinks söner, de hade ändå ganska gott att brås på. – Men Höström, vad kunde han vara för ett svenskt missfoster?

– Se så, se så, Elvira, var nu inte i sin tur så överkommodig. Vad den svenska saken biträffar, så är jag så svensk, att jag inte lär mej finska, om man så slog nacken av mej. Och vad Höström biträffar, vet jag ingenting vidare än att han är österbottning och som inneboende ungarlshyresgäst bitraktad den bästa jag haft. Alltid betalade han punktbligt hyran, alltid kom han hem om marknan med en stor viborgskringla till prisant, och till Fredrikadagen fick jag alltid en halv kilu kaffe och en vetekrans. Och en heder var det visserligen för svenskarna, som Elvira säger, att de så litet gick med de röda, men en skam är det ändå, att de så mycket skryter med sej själva. Så litet jag läser i deras tidningsblad, har jag ändå sitt, huru de är fulla av skryt och stolta ord över sin egen ypperlighet. Men ”eget beröm luktar illa” säger ett gammalt ordspråk. – Och nu ska vi inte tala mer om den här saken, utan låta arbetet gå undan för undan.³²

Där Elvira Elv försöker språkkoda den politiska skiljelinjen stretar Malénskan för en gång skull emot. Brinks och Malénskans, och för den delen romanens, ideal förs fram i Brinks ord:

Självövertinnelsen är däremot herreskapets säkraste märke, ett stilla majestät, som varar från evighet till evighet. Men si, självövertinnare får man allt söka efter. Och därför har jag kommit underfund med, att också den strid, som nu pågår mellan arbetare och så kallade herrar, endast är en strid mellan gelikar.³³

32. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 190–191. Trots förekomsten av passager som denna menar Ekman att språkfrågan inte aktualiseras i samband med skildringen av fru Virta (Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna*, s. 227).

33. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 110.

Bara några år efter kriget vägrar Backman i sin korta roman stereotypisera och förenkla: här finns brinnande ideologer på båda håll vare sig vi talar om rött och vitt, finskt eller svenskt, arbetare eller herrskap. Det är anmärkningsvärt, när det finlandssvenska litterära etablissemangen inte heller senare var redo att ta till sig en komplex gestaltning av rödgardisten, särskilt inte utan att likställa honom med finnen, något som till exempel mottagandet av Elmer Diktonius *Janne Kubik* gav prov på tio år senare.³⁴

För dem som hamnat mitt emellan innebär inbördeskrigets slut förlusten av ett fädernesland. Ragna ”lovar fara till Amerika och säger, att hon inte mer har något fädernesland. – Och lite på det viset känns det,” säger skomakare Brink.³⁵ ”Nåja min flicka, sade Brink, så far vi till Amerika då, eller också sitter vi kvar här i Gökungens gränd såsom främlingar i vårt fosterland och syr guldbroderier och pliggar klackar som förut. Vi får nu se.”³⁶

DIALEKT OCH SCHIBBOLET

Lars Sunds *Tre systrar och en berättare* från 2014 utspelas i Jakobstad från 1940- till 1960-tal. I skildringen av Iris Myllymäki, dotter till latrinkusken Skitu-Kalle, är det en annat modersmål som aktiveras: dialekten, och gränsen mellan den och högspråket. Iris blir antagen som skådespelarelev i Helsingfors och återupptäcker sig som Iris Kvarnström. Förvandlingen sker framför allt genom språket:

Pedersöredialekten lades i Iris mun i Skutnäs: den är *modersmålet*. Den förblir hennes viktigaste språk, den vilar tryggt under hennes tunga, dialekten har hon alltid nära till hands. Men hon behärskar högsvenskan till fulländning: hämtar sina ”u” från Brändö i Helsingfors, och sina långa ”a” från Grankulla och hela tonfallet från Skillnaden. Iris brukar tänka: man dömer hunden efter håren och

34. Se Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 250. För en studie av Backmans första inbördeskrigsskildring *Ålandsjungfrun* (1919), se Maria Lival-Juusela, ”Ålandsjungfrun och kulturell glömska. Om Sigrid Backman och skildringen av samvetsfrågan under inbördeskriget”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 99, 2024, s. 15–44, <https://doi.org/10.30667/hls.141131>.

35. Backman, *Familjen Brinks öden*, s. 208.

36. Ibid., s. 210.

människan efter språket. Så duktig är hon numera på u och a, så övertygande klingar hennes tonfall att somliga misstar sig på henne, de som inte känner till hennes bakgrund tror att också hon hör till *de rätta kretsarna*, att hon är *svenskatalande bättre folk*. För säkerhets skull ställer de kontrollfrågor till henne: är fröken Kvarnström manne bekant med ...? Kanske fröken Kvarnström rent av är släkt med ...? Namn nämns, och titlar. Frågorna är artiga och beledsagas av ett vänligt leende. Man höjer ögonbrynet och väntar på ett svar. Iris känner sig som om hon nyss stigit av båten i en främmande hamn och underkastas ett ingående förhör som ska avgöra om hon får resa in i landet eller ej. Emellanåt är hon frestad att säga som det är, på sin vackraste pedersöredialekt: "Nå mamm är dö och papp är skitukusk och själv var jag springflicko på Tobaksfabriken tills jag kom in på Svenska Teaterns elevskola ... Å förresten så heiter ja egentligen int Kvarnström utan Myllymäki!"

Det säger hon förstås inte. Inte ännu.³⁷

I passagen gestaltar Sund språkliga skillnader inom det finlandssvenska, språk och geografi, och framför allt språk och klass. Här sägs tydligt: dialekten är Iris modersmål, och hon överger den inte – hon lär sig bara att förklä sig. Iris beskriver steget från dialekt till högsvenska som att inställas till förhör, men hon klarar testet och "passerar" därmed som talare av högsvenska.³⁸ *Linguistic passing* är en term för att tala

37. Lars Sund, *Tre systrar och en berättare*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 393–394. Jag har tidigare berört denna passage i essän "Den finlandssvenska romanens många språk. En panorering", *Finsk Tidskrift* 2018:3–4, s. 89–90, http://www.finsktidskrift.fi/wp-content/uploads/2018/12/FT_3-4-2018_web.pdf (hämtad 6/3 2025).

38. Termen högsvenska går tillbaka på språkforskaren Hugo Bergroths inflytelserika *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift* (1917), där Bergroth definierar högsvenska som "en från provinsialismer av olika slag absolut fri svenska, alltså i viss mening en abstraktion" (Hugo Bergroth, *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Faksimilutgåva av andra reviderade och tillökade utgåvan [1928]. Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek 2023, s. 24, <https://doi.org/10.31885/9789515182883>.) "Högsvenska" används inte längre inom språkvetenskapen, men var den använda termen under den tid Sund skildrar i sin roman och användningen av "högsvenska" lever kvar i vardagligt bruk än i dag för föreställningen om ett finlandssvenskt "högspråk" fritt från regionala drag. Se Mikael Reuter, "Reuters ruta. Vad är 'högsvenska'?" [1995], Institutet för de inhemska språken, <https://sprakinstitutet.fi/kolumn/vad-ar-hogsvenska/> (hämtad 13/3 2025).

ett språk, eller i Sunds fall ett slags språk, så bra att man passerar som modersmålstalare. Begreppet alluderar på *racial passing*, alltså att passera som vit.³⁹ En annan benämning för Iris språkliga förvandling kan hämtas från Bibeln: Iris klarar av att säga "shibboleth" och blir insläppt genom stadsportarna. Och det är något som är minst lika mycket kropp som huvud: att lära sig tala annorlunda är något som måste utföras med hela kroppen. Det räcker inte att veta hur det ska låta, man måste kunna skapa ljuden också.⁴⁰ Och det inbegriper alla möjliga känslor: rädsla, skam – eller, som i Iris fall, stolthet över att kunna utföra denna förvandlingsakt.

MODERSMÅLETS TRYCK

I Adrian Pereras *Mamma* (2019) är kroppen också viktig. Romanen skildrar lågstadiepojken Tonys liv på en liten östnyländsk ort på 1990-talet, och är en guldgruva för den litterära flerspråkighetsforskaren genom att dialogen är fyrspråkig – med svenska, finska, engelska och translittererad singalesiska. Perera använder dessutom fotnoter och ett översättningsappendix på ett konstnärligt fruktbart vis.⁴¹ Här vill jag ta upp hur föreställningen om det enda modersmålet påverkar Tony och hans modersrelation i romanen.⁴²

39. Se Hana Wirth-Nesher, *Call It English. The Languages of Jewish American Literature*, Princeton: Princeton University Press 2006, s. 59, <https://doi.org/10.1515/9781400829538>.

40. För en utförlig diskussion om litterära gestaltningar av shibboleth-problematiken, se Julia Tidigs, "The inscription of difference in the body. 'Broken language' as theme and textual feature in two novels by Marjaneh Bakhtiari", Antje Wischmann & Michaela Reinhardt (Hrsg.), *Multilingualität und Mehr-Sprachlichkeit in der Gegenwartsliteratur*, Freiburg in Breisgau, Berlin & Wien: Rombach 2019, s. 121–144.

41. En studie av fotnoternas och appendixens litterära verkan återfinns i Julia Tidigs, "Dynamiska former för litterärt meningsskapande. Flerspråkighet, översättning och läsarens arbete i Adrian Pereras roman *Mamma*", *Finsk Tidskrift* 2025:5 [under utgivning]. Jag har även undersökt mottagandet av romanens flerspråkighet i "Litterär flerspråkighet i litteraturkritiken. Mottagandet av Marjaneh Bakhtiaris *Kan du säga shibboleth?* och Adrian Pereras *Mamma*", Hilda Forss, Hanna Lahdenperä & Julia Tidigs (red.), *Tanke/världar. Studier i nordisk litteratur*, Nordica Helsingiensia 61, Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet 2022, s. 166–186, <https://doi.org/10.31885/978951515069>.

42. För en utförlig studie av modersmålsproblematiken i romanen, se Tidigs, "Språk, kompetens, kropp och känsla".

Tonys liv präglas av spänningarna mellan hans fränskilda föräldrar, en finlandssvensk pappa och en mamma från Sri Lanka. Enspråkighetsparadigmet konstruerar språket som modersmålstälarens egendom, men för Tony är situationen komplicerad. Hans mamma Constance har inte lärt honom sitt modersmål singalesiska, men det är ett språk med enorm dragningskraft på honom just därför att han stängs ute från det – med alla medel försöker han lära sig det. Tonys och Constances gemensamma språk engelska är ingenderas modersmål. Tonys fadersmål, skol- och samhällsspråket svenska, talar mamman med brytning vilket väcker skam och rädsla för egen inkompetens hos Tony.

Omgivningen gör sig föreställningar om vilka språk Tony och Constance talar med varandra: någon gissar på engelska, vilket är delvis rätt, någon på singalesiska men när det framkommer att Tony inte kan det så säger de "Det är bra. För många språk förbryllar bara barnet" och "Det heter att barn ska lära sig ett språk först för att få bra språkkänsla. Det ger trygghet".⁴³ Moderns roll för barnets språkutveckling, och enspråkighetsnormen, framgår tydligt.

Modersmålets tryck är kännbart för både Constance och Tony. Som Yildiz och Guldin betonar måste begreppets förändrade roll på 1800-talet förstås i en bredare samhällelig kontext där ett nytt borgerligt familje- och moderskapsideal slog igenom.⁴⁴ Moderskapet omdefinierades som en plats för affektiv omvårdnad och modern tilldelades en viktig roll i läsundervisningen och i förlängningen för formandet av nationen, något Friedrich Kittler diskuterar utförligt.⁴⁵ Borgerenskapets mödrar gavs i uppdrag att lära sina barn läsa genom högläsning och ljudhärmande, och här var moderns mun nyckeln: genom imitation av de ljud som kommer ur moderns mun, och som kopplas till bokstäverna på boksidan, lär sig barnet att läsa. Kompetens och anknytning förenas. Men målet för den nya läsundervisningen var ett rent nationalspråk utan främmande element och dialektal variation. Moderns kropp är således laddad med politisk betydelse

43. Adrian Perera, *Mamma*, Helsingfors: Förlaget 2019, s. 101.

44. Yildiz, *Beyond the Mother Tongue*, s. 11–12; Guldin, *Metaphors of Multilingualism*, s. 93.

45. Friedrich Kittler, *Nedskrivningssystem 1800*1900*, Göteborg: Glänta produktion 2012, s. 47–84.

kopplad till språkinlärning; genom språket är samhället närvarande i den intima relationen mellan modern och ett litet barn.

I Pereras roman får vi en återblick på det ögonblick när Tony som litet barn trädde in i språket. Här utför Constance uppgiften som språkförmedlare genom munnen: "Anthony, look. A, ei, be, bi, se, si. Ei is for apple. Bi is for bath."⁴⁶ Ljud formas och barnet härmar. Men i det språkideologiska paradigm de befinner sig utför hon rollen fel: redan från första bokstaven ger hon honom inte sitt modersmål, och dessutom två språk i stället för ett. På baksidan markeras ljudskillnaden, Constances uttal av bokstäverna på svenska och engelska, ortografiskt. Men Tonys inträde i språket sker inte genom alfabetsövningarna:

"No, Constance, no get. Impossible. Du får inte pojkens första ord på band så här. Vi försökte med Anna ... Aldrig gör jag om det, vi satt i –"

"Can you say mamma?"

Det lilla plastfönstret blänker.

"Maa?"

"Mamma?"

Högtalaren surrar: "Maam?"

"Mamma?"

"Maamaa ... Mamma! Mamma!"⁴⁷

Det finns flera ljud för samma bokstav, flera ord för samma sak – utom för mamma. Anknytningen finns, förmedlingen finns – och manifesteras tydligast i att Tonys inträde i språket sker genom ett rop på "Mamma!" – men redan från början befinner sig Tonys språkliga anknytning i ett spänningsförhållande till den av samhället godkända kompetensen.

Språk och känslor ingår i smärtsamma förbindelser med familj och med kropp i *Mamma*. Alla problem i Tonys familj beror förstås inte på enspråkighetsparadigmet, men de spelas till stor del upp genom detta paradigm. Den pragmatiska Constance som tar alla sina språk i bruk i försöken att kommunicera, vreden som hennes icke-korrekt svenska väcker hos ex-maken, känslorna av överlägsenhet och skam

46. Perera, *Mamma*, s. 152.

47. Ibid., s. 154–155.

hos Tony. Dessutom genomkorsas Tonys språkliga familjeverklighet av samhällets oförmåga att se eller värdesätta den.

Genom sin nyanserade gestaltning av modersmålets smärtpunkter öppnar Pereras roman upp för nya språkliga familjeromanser, nya sätt att föreställa sig relationen mellan språk och gemenskap. Tavaststjerna, Backman, Sund och Perera visar hur våra relationer till olika språk är föränderliga och känsloladdade på en mängd olika vis. De visar även på skönlitteraturens förmåga att inte bara gestalta språkförhållanden, utan på dess förmåga att *arbeta sig igenom* den berättelse om språk, ursprung och gemenskap som modersmålsbegreppet rymmer, och låta beståndsdelarna nötas mot varandra. Då blir kraften i modersmålet som berättelse synlig, men det blir också möjligt att föreställa sig helt nya berättelser om språk och anknytning.